

schaduwlijnen verflauwd worden. Immers alle onderscheid in ons bewustzijn, ja, het vermogen zelf van ons bewustzijn, óm te onderscheiden, wortelt ten leste in deze primordiale tegenstelling. Denk u haar weg, en het wordt nacht; een nacht bij wier schaduwachtige donkerheid alles aan uw horizon zich in één vaal grauw voor u op'ost. En toch, juist deze wortel-tegenstelling, moeder aller creatuurlijke tegenstelling, *begint* elk pantheïst met te *looehenen*. Zóó als ge de Heilige Schrift openlaat, komt de pantheïst aanstonds reeds bij den solemneelen aanhef van Genesis één met Gods heilige openbaring in botsing. Neen, niet *in den beginne*, want een begin was er niet; niet *geschapen*, want de wereld is eeuwig; en niet hemel en aarde, want uw *Jenseits* is een droombeeld 63). De drie diepst uitgesneden grondlijnen onzer onderscheiding alzoo met één streek uitgewischt of verflauwd; ja weggenomen alle grens tusschen God en de wereld, tusschen tijd en eeuwigheid, tusschen wat hier is en wat ginds. En toch met de opheffing dier tegenstellingen *moet* het Pantheïsme wel beginnen. Het kan niet anders. Want immers, zoolang de geschiedenis nog loopt, heeft ook ons denken het pad vrij, maar bij het punt waar de geschiedenis *begon*, en evenzoo bij het punt, waar ze eens *eindigt*, stuit het. Daar vindt het *voor* zich en *achter* zich een peilloozen afgrond, waarover geen sprong te wagen, veel min een brug te spannen is, en daarom *moet* het dat begin, en *moet* het dat einde, tot wat prijs ook, wegcijferen. God en de wereld, ze kunnen voor den pantheïst niet als twee eigen substantiën bestaan.

---

Doch ik begrijp, wat ge mij zult tegenwerpen. Immers gij zult mij herinneren aan wat ik straks zelf beleed, dat namelijk in de hoogere wetenschappelijke kringen thans een gansch andere wind waait; dat in die betere kringen, mét het Materialisme, ook het Pantheïsme reeds lang ter deure is uitgewezen; en dat men, zijn *non liquet* over den oorsprong, den grond en het doel der dingen openhartig uitsprekend, er zich tevreden meê stelt, om de verschijnselen der natuurlijke en der